

Дмитро БУЧКО

г. Тернопіль, Україна

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА СПОСОБИ НОМІНАЦІЇ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОГО ЗАСЕЛЕННЯ

Main principles and methods of population center naming in the old settlement territory

This paper attempts to establish the main principles and methods of naming populated places in the old settlement territory. Within the Ukraine the old settlement territory includes Western Podolia (WP) – southwestern part of present Ternopil region. We formulate four main principles of settlement naming from proper names: 1. The settlement name reflects the name of a person or a group of persons. 2. The settlement name reflects the connection between the settlement and the neighboring (rarely, remote) geographic places. 3. The settlement name reflects individual properties of the settlement itself. 4. The settlement name reflects economic, social, or political factors, artificial names or names-dedications to specific persons or events of the Soviet period. Every naming principle is realized through specific naming methods. As a result of analysing settlement names in WP we have determined that over 66% of the names of populated places of the region have arisen following the first naming principle, that is the roots of the oikonyms reflect either direct or indirect influence of the human factor. The second and third methods are responsible for, respectively, 16% and 11% of populated place names, and the fourth method is used in just over 5% of the names in WP.

Keywords: oikonym, West Podolia, naming principle, naming method

У межах території України існують різні за часом заселення регіони. Одні з них почали суцільно заселятися ще в кінці 1-го тисячоліття н.е., інші – щойно з середини 2-го тисячоліття. Така значна часова різниця у заселенні конкретних територій України викликана тим, що поселення на окремих теренах нашої країни в минулому зазнавали постійних спус-

тошень кочовими племенами, які лавинами насувалися зі сходу та руйнували осіле життя тутешніх мешканців на значних просторах давньої Русі-України, переважно на лівобережній частині названої території, тобто лівіше р.Дніпра.

До найдавніше заселених територій України належить зокрема і Західне Поділля (далі ЗП), яке займає 12 районів південно-східної частини сучасної Тернопільської області. Загальна кількість населених пунктів ЗП станом на 1987 р., за даними “Адміністративно-територіального устрою України” (Київ, 1987р.), становить 717 одиниць.

Проблема номінації окремих об’єктів навколишньої дійсності як загальними, так і власними назвами стає однією з найактуальніших проблем загального мовознавства взагалі й ономастики зокрема. Досі у слов’янській ономастиці дослідники при вивченні антропонімії й топонімії основну увагу звертали на вивчення семантики етимонів цих власних назв, визначення їх деривації та встановлення їх походження, але майже не досліджували природи номінації їх денотатів.

Об’єктом сьогоднішнього нашого дослідження обрано особливості номінації поселень Західного Поділля, загальне число аналізованих назв населених пунктів цього краю становить 717 одиниць. Проблема номінації поселень в українському мовознавстві ще по суті спеціально не вивчалася, хоча вона, безперечно, належить до числа першочергових завдань теоретичної ономастики [Суперанская 2009:11].

Ойконімія ЗП не була ще об’єктом монографічного вивчення в Україні, хоча окремі моделі назв поселень цієї території принагідно вивчали у своїх дисертаціях чи монографічних працях Д. Бучко, З. Купчинська, Л. Радьо, І. Царалунга та ін. І все ж у сучасній українській ономастиці, на жаль, досі немає даних про загальне число назв поселень, які вживалися на цій території в різні історичні періоди і насамперед у ХХ ст., адже, як відомо, починаючи з середини 40-их років ХХ ст. кількість невеликих поселень (насамперед хуторів) в Україні, в тому числі й на території ЗП, постійно зменшувалася, а у 50-60-их рр. цього ж століття усі практично хутори або були ліквідовані або ж об’єднані з більшими населеними пунктами, і таким чином зняті з облікових даних, а тому їх назви не подані в довідниках адміністративно-територіального устрою України.

Топонімія ЗП, як було відзначено, належить до числа архаїчних, оскільки тут уживається значне число архаїчних моделей ойконімів – назви на *-*jь, (*-je, *-ja)*, напр.: *Жизномир, Збараж, Тербоволь, Більче, Кривче, Остап'є* та ін., назви на *-ичі*: *Домаморич(і), Мишковичі, Ярославичі*, назви на *-івці, -инці*: *Білківці, Боришківці, Варваринці, Давидківці, Капустинці, Ланівці, Нетерпинці, Ярчівці* та под. Важливо також, що ойконімія досліджуваної території практично ніколи не зазнавала спустошення. Здається, найбільше змін ойконімія цього регіону зазнала після Другої світової війни, коли у сорокових роках минулого століття в ойконімії ЗП були замінені усі назви поселень, які асоціювалися з етнонімами (напр.: *Пруси, Цигани*), іменами не православного календаря (*Альбінівка, Людвиківка, Юзефці*), назви, що викликали негативні асоціації у партійних функціонерів (*Вичулки, Дрищів, Язловець*) і ін.

Власні назви поселень, якщо вони виникли на базі національної мови того народу, який є автохтоном на певній території, на час свого виникнення і в наступні століття залишаються прозорими, а затемненими чи неясними вони стають: по-перше, під впливом утрати мотивів первісної номінації конкретних об'єктів; по-друге, під впливом народно-етимологічних асоціацій. Так, наприклад, сучасна назва села *Латківці*, як уважають самі жителі села і місцеві краєзнавці, походить від апелятива *латка* (рос. запла́та). Мовляв, жителі цього села жили колись дуже бідно, а тому їх одяг був покритий численними латками, тому й село отримало назву *Латківці*. Однак у документах XVI ст. назва цього села фіксується як *Ладківці, Владківці, Уладківці*. Отже, в основі назви села звучать варіанти імені Володимир – *Владко, Ладко, Уладко* (а не апелятив *латка*), що однозначно свідчить про відантропонімію, а не відапелятивне походження цього ойконіма.

Щоб дослідити особливості номінації поселень конкретної території, потрібно насамперед встановити принципи та способи називання цих поселень у певні історичні періоди, необхідний максимально повний історичний словник ойконімів України видання якого у найближчі роки, на жаль, навіть не передбачається. Нижче спробуємо показати, які основні принципи та способи номінації використовували наші предки кілька століть тому та у ближчий до нас період при називанні поселень окресленої території та назвати ті моделі ойконімів, які служили засобом ви-

раження способів називання конкретних населених пунктів. Мовні засоби, як відомо, служать інструментом закріплення мисленнєво-психічної діяльності номінатора при називанні конкретних об'єктів, у нашому випадку населених пунктів.

Здійснений нами діахронічний аналіз ойконімії ряду регіонів України, в тому числі й назв поселень ЗП, дозволив нам сформулювати чотири основні принципи номінації, керуючись якими, наші предки називали поселення в різні історичні періоди. Під принципом номінації ми розуміємо основний напрям думки, за яким реалізується називання конкретних об'єктів. Принцип номінації можна вважати категорією універсальною, однак способи реалізації конкретного принципу номінації є категорією в значній мірі національною.

Якщо дослідженню номінації об'єктів навколишнього середовища загальними назвами уже присвячені як окремі індивідуальні, так і колективні праці [Бучко 2005; Кубрякова 1986; Павел 1983; ЯН (Общ. вопр.) 1977; ЯН (Виды) 1977], то вивченню номінації географічних об'єктів власними назвами, тобто на онімному рівні, присвячені лише поодинокі принагідні дослідження [Бучко 1993; Суперанская 2009].

Онімну номінацію ми називаємо вторинною, оскільки іменовані об'єкти уже мають свої загальні назви. Між загальними та власними назвами існує цілий ряд суттєвих відмінностей, однак О. Суперанська стверджує, що "Головна відмінність власної назви від загальної лежить у принципі їх присвоєння. Власна назва дається одному... конкретному об'єкту... і при цьому здійснюється спеціальний акт індивідуальної номінації" [Суперанская 2009:11].

У сьогоднішній статті ми пропонуємо розглянути, як сформульовані нами й виділені на матеріалі ойконімії різних регіонів України чотири принципи номінації населених пунктів використовували наші предки в різні історичні періоди при називанні своїх поселень. Сформульовані нами принципи номінації поселень України наступні:

1. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві іменування окремої особи (найчастіше власника) або ж групи людей (жителів поселення).

2. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві зв'язку з назвами інших сусідніх (дуже рідко віддалених) географічних об'єктів.

3. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві індивідуальних ознак (особливостей) самого номінованого об'єкта (поселення).

4. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві економічно-виробничих, суспільно-політичних факторів, штучних назв і назв – посвята конкретним особам радянської доби.

Нижче детальніше розглянемо, як названі принципи реалізуються в ойконімії Західного Поділля.

1. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві іменування окремої особи (найчастіше власника) або ж групи людей (жителів поселення)

Використання цього принципу номінації поселень передбачає як пряму (безпосередню), так і непряму (опосередковану) участь окремої особи або групи людей у вираженні відношення “об'єкт – людина (група людей)”. Ця участь, тобто антропонімний фактор у вираженні першого принципу номінації, реалізується різними способами та засобами називання.

1.1. Пряма (безпосередня) участь особи в номінації означає, що номінований об'єкт (поселення) безпосередньо належить конкретній особі, найменування якої запрезентоване в основі ойконіма. Основним способом реалізації цього принципу номінації та прямої участі особи в називанні цього об'єкта є *посесивність* (приналежність), а головними засобами вираження посесивності в українській ойконімії здавна були суфікси **-*jь** (**-*j-є**, **-*j-а**), **-ів** (< **-ов**), **-ин**, **-івк-а** (< **-овк-а**), а також **-ов-є**, **-ин-є**, **-(щ)ин-а**, **-их-а**, суф. **-к-** та форма родового відмінка, а ще частково суф. **-ець**, **-овець**, **-инець** та ін.

1.1.1. За допомогою архаїчного суфікса **-*jь** (**-*j-є**, **-*j-а**) на території ЗП утворено 24 назв, тобто 3,35% від усього числа аналізованих 717 ойконімів названої території, напр.: *Бучач* (< Бучак + **-jь**), *Жизномир*, *Збараж* (< Збирад + **-jь**), *Теребовль*, *Більче*, *Барши*, *Кривче*, *Узринь* та ін

1.1.2. У кілька разів більше назв поселень виділеної території утворено за допомогою давніх суфіксів **-ів** (< **-ов**) та **-ин**, які є новішими за походженням від попереднього суфікса, але також виражають при-

належність. Саме суфікси **-ів** та **-ин** витіснили попередній архаїчніший суфікс ***-їь** та його варіанти. На досліджуваній території нами виявлено 97 ойконімів на **-ів, -ин** (13,53%), напр.: *Будилів, Верб'ятин, Гарбузів, Годів, Гримайлів, Гусятин, Олексине, Пронятин, Сков'ятин* і ін., а ще від варіантів цих же суфіксів **-ев-е, -ов-а, -ов-е, -ин-е**, напр.: *Коржова, Левентова, Мислова, Прошова, Яструбова* та ін., усього 16 назв (22,31%).

1.1.4. Присвійність, на нашу думку, виражають також окремі ойконіми на **-ець, -овець, -инець**, якщо в їх основах засвідчені антропоніми, напр.: *Зубрець, Крогулець, Кунинець, Раковець, Роговець, Язловець* і ін., усього 10 назв (1,39%).

1.1.3. Присвійність назв поселень в ойконімії ЗП виражають рівно ж ойконіми на **-івка (< -овка)**, їх кількість тут становить 92 одиниць (12,83%), напр.: *Бронгалівка, Котівка, Палашівка, Ромашиївка, Теклівка* та ін.

1.1.5. Дещо менше на території ЗП вживається ойконімів, які виражають приналежність, і утворені вони за допомогою суфікса **-к-** або ж мають форму родового відмінка.: *Гайворонка, Гніздичка, Горожанка, Кровинка, Смолянка, Уритва* та ін., усього 22 назви (3,07%).

1.1.6. Ще 3 назви (0,41%) населених пунктів утворено від антропонімів за допомогою суфікса **-(ц)ин-а**: *Калинівщина, Староміщина, Черкавщина*.

Отже, пряма (безпосередня) участь особи у номінації поселень, які виражають приналежність іменованих об'єктів конкретним особам, презентується в ойконімії ЗП 264 назвами (36,82%).

Людський фактор задіяний також при номінації поселень за непрямою (опосередкованою) участю особи у відношенні "об'єкт – людина". Це відношення реалізується різними способами називання і виражається за допомогою назв поселень на **-ичі, -івці/-инці, -ани/-яни, -и/-і**. Названі афікси використовуються для творення *патронічних, родинних, локально-етнічних* і власне *етнічних*, а ще *професійних* назв громад (груп людей). Ці множинні найменування людських громад згодом без будь-яких структурних змін ставали назвами тих поселень, у яких жили ці громади. Саме тому однойменні з назвами громад назви поселень ми називаємо *відпатронічними, відродинними, відлокально-етнічними*. Кожен з цих типів ойконімів кваліфікуємо як окремий спосіб реалізації першо-

го принципу номінації поселень за опосередкованою участю особи в називанні конкретних об'єктів.

1.2.1. Відпатронімні ойконіми утворилися від *патронімів* – назв людських громад з суфіксами **-ич-і**, **-івц-і/ -инц-і**. Названі суфікси за словотвірним значенням є тотожними, але дещо різними за часом і територією поширення є утворені за їх допомогою ойконіми: якщо назви на **-ич** і є праслов'янськими за походженням і загальнослов'янськими за територією функціонування, то назви поселень на **-івці/-инці** в значній мірі є пізньопраслов'янськими чи навіть давньоукраїнськими: найдавніша фіксація ойконімів на **-івці/-инці** походить з IX ст. [див. Zakrzewski: 7]. У східній Славії вони локалізуються насамперед на території України, а поза Україною там, де споконвіку компактно проживали українці: це територія східних теренів Польщі, Брестська область (Білорусь), Південна Буковина (Румунія), Пряшівщина (Словаччина), східні райони Молдови. Щодо поширення цих назв на території Південної Слов'янщини – Болгарії, Сербії, Хорватії, – то ми схильні вважати, що цю модель ойконімів принесли сюди *білі хорвати* з Прикарпаття, які переселилися на Балкани під натиском угрів у VIII–IX ст. н.е.

На території ЗП нараховується усього 3 назви поселень на **-ичі** (0,41%): *Домаморич(і)*, *Мишковичі*, *Ярославичі*, але значно більше на цій же території зафіксовано відпатронімних назв поселень на **-івці/-инці**, напр.: *Боришківці*, *Бурдяківці*, *Галуцинци*, *Кудринці*, *Нетерпинці*, *Олексинці*, *Пишківці*, *Худиківці*, *Шишківці* та ін., усього 122 (17,15%),

Отже, перший спосіб реалізації першого принципу номінації поселень за непрямою участю особи у називанні населеного пункту є вираження *патронімічності*.

1.2.2. Удвічі меншою є кількість назв поселень на **-и/-і**, тобто *відродинних* ойконімів на зразок: *Болязуби*, *Буцики*, *Жнибороди*, *Котюжини*, *Кривчики*, *Литячі*, *Лицанці*, *Новики*, *Травотолоки* та ін., усього 55 назв (8,37%). До цієї ж групи ми схильні зараховувати й ойконіми на зразок *Берем'яни*, *Іванчани*, *Коліндяни*, *Котюжани*, в основах яких засвідчені антропоніми, тому ми й причисляємо їх до відродинних ойконімів, усього 4 назви (0, 55%). До цих же відродинних назв ми схильні зарахувати й т. зв. *професійні* назви на зразок: *Золотники*, *Козярі*, *Конюхи*, *Пушкарі Сировари*, *Скоморохи*. У польській ономастиці такого

типу ойконіми виділяють у спеціальну групу під назвою “службові” топоніми. В ойконімії ЗП нами виявлено лише 8 таких *професійних* назв (1,11%). Ми схиляємося до думки, що ці ойконіми не безпосередньо утворилися від назв занять, професій перших засновників цих однойменних поселень, а лише від найменувань родоначальників родин, які заснували ці поселення, тому ми й зараховуємо їх до відродинних. До них же причислюємо й назви *Дуліби* та *Цигани*, оскільки ці назви поселень є порівняно недавніми щодо часу їх фіксації в історичних джерелах, тому й імовірність утворення конкретних ойконімів від антропонімів є більшою, ніж від етронімів

1.2.3. Опосередковано відношення “об’єкт – людина” виражають назви поселень на **-ани/-яни**, які в слов’янській ономастиці однозначно кваліфікуються лише як *локально-етнічні* (більшість з них слід би точніше називати *відлокально-етнічними*). Локально-етнічними є насправді назви людських громад, які отримали відповідну назву за характером місцевості, на якій оселилися самі люди, а назви однойменних поселень уже походять від найменувань цих людей. До виділеної групи належать: *Лопушани, Нагоряни, Озеряни, Поляни*, усього 4 назви (0,55%). До відлокально-етнічних ми зараховуємо також ойконіми переважно префіксальної структури на зразок: *Забережки, Заложці Підберізіці, Підгайці, Чорнокінці*. На обстежуваній території ми виявили тільки 7 таких назв (0,97%).

Отже, непряме (опосередковане) вираження відношення “об’єкт – людина” на території ЗП презентують 205 ойконімів (28,59%). Разом за першим принципом номінації поселень за участю людського фактора виникло на вказаній території 469 назва (65,41%), тобто значно більше половини усіх назв поселень цього регіону України.

2. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві зв’язку з назвами інших сусідніх (рідко віддалених) географічних об’єктів

2.1. Цей принцип номінації поселень найчастіше реалізується шляхом перенесення назв примітних на певній території об’єктів на виниклі поруч поселення без будь-яких структурних змін у цих назвах. Таким

чином були утворені назви поселень: а) від однойменних гідрооб'єктів на зразок: *Глибочок, Золотий Потік, Ігровиця, Криниця, Маловоди* й ін, усього 35 назв (4, 88%), в тому числі 5 назв на **-иця**, що походять від однойменних гідронімів на зразок: *Березовиця, Зарваниця, ігровиця, Ягільниця*, а крім цього 8 назв на **-ець, -івець, -овець** на зразок: *Вишнівець, Вільховець, Грабовець, Мишанець, Оріховець, Тростянець, Хоростець*, які теж вважаємо, відгідронімними за походженням, разом 8 назв (1,11%); б) від назв об'єктів, які відображають характер рельєфу місцевості, напр.: *Дворіччя, Долина, Острів, Росохач, Скала Подільська, Товстолуг* і ін., тільки 22 ойконіми (3,07%); в) від назв мікрооб'єктів: *Зарваниця, Лука, Окопи, Пожежа, Переходи, Стінка Суходіл* і под., усього 20 назви (2,79%); г) від назв окремих дерев, лісних масивів та чагарників, напр.: *Гаї, Діброва, Лісок, Лози, Малі Бірки, Садки, Чагарі*, разом 17 назв (2,37%). Разом за першим способом номінації утворено 102 назви населених пунктів ЗП, тобто 14,22% від усіх найменувань поселень цього регіону.

2.2. Окремим способом реалізації другого принципу номінації поселень є демінутивні назви, що можуть бути проілюстровані лише такими прикладами: *Вишнівчик* (селище Вишнівець), *Козівка* (м. Козова), *Лучка* (с. Лука), *Геофіпілка* (с. Геофіпіль), *Товстенке* (селище Товсте), *Шманьківчики* (с. Шманьківці), тільки 8 назв (1,12%).

2.3. Другий принцип номінації поселень реалізується, вважаємо, також через префіксальні та конфіксальні назви, які фактично не називають самих поселень, а лише певні місцевості, на яких або біля яких виникали однойменні населені пункти. Власне найменування цих місцевостей і стають назвами поселень, напр.: *Загір'я, Залісся, Залужжя, Підлісся, Підлипи'я*, всього 16 назв (2,23%)

Отже, за другим принципом номінації утворено на території ЗП 126 назв поселень (17,57%).

3. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві індивідуальних ознак (особливостей) самого номінованого об'єкта (поселення)

Цей принцип номінації, як і перші два, теж реалізується різними способами називання поселень.

3.1. Перший спосіб реалізації цього принципу номінації поселень виражається ойконімами, які безпосередньо вказують на тип поселення, напр.: *Вигода, Воля, Городниця, Городок, Дзвенигород, Новосілка, Слобідка, Хатки, Червоноград, Юрямпіль*, усього 22 назви (3,07%).

3.2. Другий спосіб реалізації цього принципу номінації поселень виражається ойконімами у формі субстантивованих прикметників. Частина таких назв безпосередньо могла виражати певні особливості самих поселень або ж місцевостей, на яких сьогодні локалізуються ці населені пункти, напр.: *Глинна, Кальне, Колодне, Красне, Мишана, Озерна* та ін., усього 50 назв (6,97%)

Разом за третім принципом номінації утворено в ойконімії ЗП 72 назви, тобто 10,04% усіх аналізованих ойконімів.

4. Номінація поселення через відображення в його (поселення) назві економічно-виробничих, суспільно-політичних факторів, штучних назв і назв-посвят конкретним особам радянської доби

4.1. Цей принцип номінації поселень ЗП реалізується невеликою кількістю ойконімів. Насамперед це назви місць давніх виробництв або підприємств, напр.: *Базар, Броварі, Гута, Майдан, Мельниця, Митниця, Млиниська, Папірня, Токи*, усього 9 назв (1,25%).

4.2. У післявоєнний період перейменовано значне число назв на території всієї України. В ойконімію досліджуваної території включено понад 30 штучних назв на зразок: *Вересневе, Веселівка, Весняний, Гвардійське, Гранітне, Дружба, Жовтневе, Комунарка, Комсомольське, Миролюбівка, Славне, Травневе, Трудолюбівка, Урожайне* та ін. При цьому у кількох назвах населених пунктів мають місце порушення норм української літературної мови, пор. *Кліщинівка, Лощинівка, Підгородне, Родниковий*. Усього за четвертим принципом номінації поселень ЗП утворено 45 назв (6,28%).

Мотиви номінації кількох назв поселень видаються нам неясними, тому ми не віднесли їх до жодного з виділених принципів називання, напр.: *Вага, Вістря, Дзвиняча, Заздрість, Звиняч, Монастириха, Рожиськ* і ін. Можливо, назви *Монастириха* і *Рожиськ* варто було

кваліфікувати як посесивні деривати, оскільки суф. **-их-а** і **-ськ** можуть виражати приналежність.

Здійснене нами вивчення номінації поселень ЗП з урахуванням принципів і способів називання тутешніх населених пунктів дозволяє нам зробити деякі власні висновки щодо часу та шляхів заселення цього краю: по-перше ця територія належить до давно заселених теренів України, доказом чого є значне число ойконімів з архаїчними формантами; по-друге. основним при творенні ойконімії досліджуваного регіону виявився перший принцип номінації поселень, за яким утворено більше половини усіх назв поселень 469 (65,41%), тобто за прямою та опосередкованою участю особи, що виражене засобами антропонімії; по-третє, значне число, майже 200 назв поселень виникло також у результаті дії другого та третього принципів номінації: під впливом назв сусідніх об'єктів й індивідуальних ознак самих іменованих поселень, а за четвертим принципом називання поселень утворилося мінімальне число назв населених пунктів, усього 45 одиниць.

Література

- Бучко 1993:** Бучко Д. Г. Принципи номінації і класифікація українських ойконімів// Другий міжнародний конгрес україністів. Мовознавство.– Львів.– С. 113-115.
- Бучко 2005:** Бучко Д. Г. Апелятивна і пропріальна номінації// Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської.–Львів: інститут українознавства НАНУ. – С. 261-269.
- Кубрякова 1986:** Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. – Москва.
- Павел 1983:** Павел В. Лексическая номинация. – Кишинев.
- Суперанская 2009:** Суперанская А. В. Ономастика начала XXI века. – Москва.
- ЯН (Общ. вопр.) 1977:** Языковая номинация (Общие вопросы). – Москва:
- ЯН (Виды) 1977:** Языковая номинация (Виды наименований). – Москва.
- Zakrzewski 1917:** Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli tzw. Geograf Bawarski, Lwów, s.7.

Бучко, Дмитро проф. д.ф.н. – Тернопільський Національний Педагогічний Університет ім. В. Гнатюка Тернопіль, Україна
dmytro.buczko@gmail.com